

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ԿԱՎԵ ԿՈՒՌՔ ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐԻՑ

Մեծ Մեպասարի մ.թ.ա. XXVIII-XXIV դդ. բազմաթիվ գտածոների մեջ առանձնակի տեղ ունեն ծիսական իրերը:

Հոդվածում քննության առարկա է 2014թ. մի կառույցի մեջ, հյուսիսային պատից քիչ հեռու, կրկնակի սալահատակի տակ բացված հորի բերանին գտնված անթուրծ կավից կուռքը (տախտ. I, նկ. 1): Հորը կառուցվել է ժայռի բնական խոռոչի կողերը երեսպատելով ուղղահայաց դրված սալերով (տրամ. 82սմ, խոր. 72սմ): Հատակի հողախառն շերտով մոխիրի մեջ գտնվեցին կենդանական ոսկորներ, խեցու մի քանի փոքր բեկոր և խոշոր եղջերավոր անասունի ծնկոսկրից իլիկի գլուխ: Հորի բերանը փակող տափակ սալերի հետ պատկած դիրքով գտնվեց մանրահատիկ, լավ հունցված, դեղնավուն, անթուրծ կավից, ուղղանկյուն իրանով և եռանկյուն գլխով բեկորված կուռք (ստորին մասի լայն. 16,5սմ, զագաթի հիմքի լայն. 19սմ, բարձր. 26, 5սմ, հաստ. 5սմ): Կուռքը ներկայացնում է մարդակերպ ֆիգուր (առանց թևերի կամ թևերը ծավված կրծքին): Իրանի լայն մասը ենթադրում է նստած դիրք: Վերին, եռանկյունաձև մասը գլուխն է (առանց վզի կամ ծածկված գլխով): Կուռքը զարդանախշել են փաթաթելով լայնատերև բույսով: Տերևի ծայրը կուռքի զագաթին է, կենտրոնական լայն պալարն իջել է մինչև հիմքը՝ կավի վրա թողնելով բույսի դրոշմվածքը:

Երկրագործ և անասնապահ ցեղերի հավատալիքների և պաշտամունքի մասին վկայող հնագիտական նման փաստերի մեկնաբանումն անհրաժեշտ է, սակայն անհնար է իրականացնել միայն հնագիտական նյութով: Գրավոր աղբյուրների բացակայության պատճառով պաշտամունքային իրերի վերլուծության և մեկնաբանման համար առաջնորդվել ենք ընդունված դիցաբանական ընկալումներով, մշակույթի պահպանման ու այն սերնդեսերունդ փոխանցելու մեջ ամենակարևոր դեր կատարած վարքի խորհրդանշական ձևերը ներառող ծեսերով, հավատալիքներով ու սովորույթներով: Ելնելով Մեծ Մեպասարի կուռքի ձևի, նախազարդման յուրահատկությունից՝ կարևորում ենք այն հավատալիքները, ծեսերը, որոնցում կնոջը հատկացված է առանձնահատուկ կարևոր դեր, իսկ բույսերը հիմնական ատրիբուտներ են:

Վաղերկրագործական ցեղերի մոտ պատկերացում կար գերագույն աստվածուհու մասին, որը ողջ կենդանի բնության տիրակալուհին էր և նախամայրը, բերքատվություն պարգևողը և երկնային ջրերի տիրուհին¹: Երկրագործ ցեղերի բարեկեցությունը կախված էր պտղաբերությունից և կնոջ կերպարը կարող էր ստանալ նման նշանակություն: Պտղաբերության աստվածուհու պաշտամունքը հին է, որքան մարդկությունը, և ամեն ինչի սկիզբը կապվել է մայր աստվածուհու հետ: Աշխարհի նախաստեղծ պտղաբերող աստվածուհին համարվել է նաև երկնքի, անձրևային ամպերի տիրուհի, բոլոր աստվածների նախամայրը: Պտղաբերության պաշտամունքը, կապված «Բնության մեծ մոր» գաղափարի հետ, տարածված էր ողջ Հին Արևելքում²: Մ.թ.ա. VII-III հազարամյակների մարդակերպ

¹ Рыбаков Б., Космогония и мифология земледельцев энеолита, СА, 1965, №1, стр. 33-35.

² Ушрտիրпуյան Հ., Բարայեյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., 1971, էջ 12: Кушнарева К., Чубунишвили Т., Древнейшие культуры Южного Кавказа, Ленинград, 1970,

արձանների լայն տարածումը փաստված է հնագիտական նյութերով: Մայր աստվածուհուն վերագրվող արձանիկներ հայտնի են Եգիպտոսի, Միջագետքի, Իրանի, Հայաստանի, Վրաստանի, Փոքր Ասիայի, Էգեյան աշխարհի մ.թ.ա. VIII-II հազարամյակներ ընդգրկող հնավայրերից³:

Մեծ Մեպասարի կուռքն անթուրծ կավից է: Ջարմոյից (Իրաքյան Քուրդստան) և մյուս տարածաշրջաններից հայտնի են մ.թ.ա. VIII-VII հազ. վերաբերող, մայր աստվածուհու պաշտամունքը խորհրդանշող անթուրծ կավից արձանիկներ⁴, ինչպես Կարիմ-Շահիրայի նախակերամիկական շերտից գտնված գլուխները ձգված, ոչ հստակ դիմագծերով, առանց ձեռքերի մարդակերպ ֆիգուրները⁵:

Մայր աստվածուհու նեոլիթյան եռանկյունաձև կավից արձանիկ (տախտակ I, նկ. 2) հայտնի է Հունգարիայից⁶: Առանց գլխի անձեր պատկերող անոթներ հայտնի են Փոքր Ասիայից և Իրանից: Միջագետքում, Յարիմ-թեփեի II գտնվել է մերկ կնոջ պատկերող անոթ, որի գլխին փոխարինում է անոթի վիզը (մ.թ.ա. V հազ.): Բալկանյան թերակղզում հայտնաբերվել են անգլուխ կանանց պատկերող նեոլիթյան կավե կուռքեր, որոնք ունեցել են վերադիր գլուխ, քանի որ վզի տեղում անցք է արված, իսկ որոշ դեպքերում էլ գտնվել է առանձնացված գլուխը: Ենթադրվում է, որ ինչ-որ ծեսերի ժամանակ գլուխը պետք էր թաքցնել, իսկ կուռքը պետք էր ներկայացնել առանց գլխի կամ մեկ այլ գլխով: Թեև այդ կուռքերը նախահունական են, սակայն պաշտամունքի որոշ մանրամասերով հաստատված է, որ դրանք աստվածուհու պատկերներ են, որ հույները, գալով Հունաստան, սկսեցին անվանել Դեմետր: Այսինքն՝ ինչ-որ ժամանակ անտեսանելի է եղել Դեմետրը, որն սկզբնապես կառավարում կամ իշխում էր ստորերկրայքում⁸: Ենթադրվում է, որ հնում անտեսանելի լինելը ինչ-որ ձևով կապված էր գլուխը ծածկելու հետ: Հունական դիցաբանության մեջ հանդերձյալ աշխարհի տերը Հադեսն (անունը նշանակում է անտեսանելի) է, որն անտեսանելի դարձնող գլխարկ էր կրում: Մակայն Հոմերոսի մոտ Հադեսը ոչ թե տիրում է հանդերձյալ աշխարհում, այլ կառավարում, իսկ բոլոր գործողությունները կատարում է Պերսեփոնեն, որը Դեմետրի դուստրն էր, և Հունաստանում մորն ու դստերը հաճախ կոչում էին Դեմետրներ⁹:

Խիստ ոճավորված, միայն քառանկյունի իրանի և գլխի ուրվագծով ներկայացված կանանց պատկերներ կան Հայաստանում, Վարդենիսի¹⁰ և Արագածի¹¹ ժայռանկարներում, և ընդհանուր նկարագրով համապատասխանում են կացա-

стр. 162; Եսայան Ստ., Հին Հայաստանի մարդակերպ արձանիկները (մ.թ.ա. VII-III հազարամյակներ), ՊԲՀ, 1987, №1, էջ 124:

³ Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Եր., 1978, էջ 59:

⁴ Мелларт Дж., Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, М., 1982, стр. 79.

⁵ Braidwood R. From Cave to Village in Prehistoric Iraq. BASOR, 1951, 124, pl.15 ; Антонова Е. Антропоморфная пластика Древней Месопотамии. Культуры Джармо и Хассуна (конец VII-VI тысячелетия до н.э.), СА, 1972, N2, стр. 21.

⁶ Амброс А., Раннеземледельческий культовый символ (ромб с крючком), СА, 1965, № 3, рис. 3/16; Голан А. Миф и символ, М., 1993, рис.146/6.

⁷ Мунчаев Р., Мерперт Н., Бадер Н., Башилов В., Большаков О., Гуляев В., Куза А., Нариманов И. Исследования Иракской экспедиции, Археологические открытия 1976 года, М., 1977, стр. 591.

⁸ Клейн Л. Древние миграции и происхождение народов. Санкт-Петербург, 2007, стр. 76-77.

⁹ Նույնը:

¹⁰ Կարախանյան Գ., Մաֆյան Պ., Մյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 4, Ժայռապատկերներ, Պրակ I, Եր., 1970, աղ. 66, նկ. 1,2:

¹¹ Նույն տեղում, աղ. 77, նկ. 1:

րաններում և սրբատեղիներում հայտնաբերված, մայր աստվածուհուն վերագրված արձանիկներին, որոնք բազմաթիվ են կուրարաքսյան մշակույթի հուշարձաններում¹²: Կուրարաքսյան արձանիկների գլխին երբեմն փոխարինում է վզի նմանվող ելուստը, ինչպես Ազարակի (տախտ. I, նկ. 4) և Հառիճի (տախտ. I, նկ. 5) օրինակներում են: Մ.թ.ա. III հազ. թվագրվող, նման ելուստավոր գլխով արձանիկ հայտնի է Կրետից (տախտ. I, նկ. 3)¹³:

Արձանիկների կերտման ձևերը (առանց գլխի և նստած դիրքով) հաճախ համադրվում են: Շատ ժողովուրդներ նստած դիրքով էին պատկերում մայր աստվածուհուն, որը կյանքի և մահվան տիրակալն էր: Հաջիլարից (մ.թ.ա. VI հազ.) հայտնի, օբսիդիանից աչքերով, նստած աստվածուհու բարակ թևերը ծավալված են կրծքին, ձեռքերը՝ վզի տակից սկսվող և մասամբ որովայնը ծածկող կրծկալի տակ են¹⁴: Կավից «*դեմքով աճյունաստվածներ*» հայտնի են Թեբեից, Տրոյայի մ.թ.ա. XX-XVIII դդ. թվագրվող շերտերից¹⁵: Կին-անոթ համադրման մասին գրավոր վկայությունն գտնում ենք խեթական աղբյուրներում, տարբեր ժողովուրդների հավատալիքներում և ծեսերում: Ըստ խեթական «թագավորական» ծեսերի նկարագրությունների՝ որոշ աստվածություններ նույնացվում էին անոթի հետ¹⁶: Կելտական հավատալիքներում պտղաբերության կամ բերքատվության շտեմարան էր համարվում դիցաբանական «*caldron-ը՝ աշխարհի մոր անոթը*»¹⁷: Հնդկաստանում անոթը զուգադրվում է կանացի սկզբի հետ¹⁸: «Անոթավոր» էր կոչվում Ատարգատիս (Ղերկեսո) աստվածուհին՝ որը որպես մայրության հովանավոր, պատկերվում էր երեխան գրկին¹⁹: Աստվածաշնչում կինը բնորոշվում է որպես «թույլ անոթ»²⁰: Կին-անոթ համադրման օրինակ են մայր աստվածուհու արձանիկներին զուգադիր կանացիակերպ աղամանները (նստած դիրք, առանց գլխի, երբեմն էլ գլխով): Համադրումն արտացոլված է նաև բանահյուսական նյութերում, որտեղ կճուճը համեմատվում է աղջկա հետ. «*Էտ ինչ ի, Մի աղճիկ իյունեն, թևերը կանթիր ի*»²¹: Երկիր-գետին. «*Պուտուկ (կճուճ) մը ունիմ՝ իյուփ չի կա*»²²:

¹² *Տե՛ս չ. Մարտիրոսյան, 1978, էջ 59: Глonti Л., Джавахишвили А., Кигурадзе Т., Антропоморфные фигурки из Храмы Диди-гора, Друзья памятников культуры, №33, Тбилиси, стр. 5 (на груз. яз.); Кушнарева К., նշվ. աշխ., էջ 41: Չ. Միմնյան, Շենգավիթ. շարքային բնակավայր, թե՛ վաղ քաղաք. «Հուշարձան» տարեգիրք Ը, Եր., 2013, պատկեր 10/1-4, 10: Մարդարյան Ս., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, իջ. LXX: Байбуртян Е., Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала. Եր., 2011, рис. 17; Арешян Г., Искусство Куро-Араксской культуры. II международный симпозиум по армянскому искусству. Եր., 1978, տպանձնատիպ, էջ 3: Есаян С., Мнацаканян А., Находки новых бронзовых статуэток в Армении. СА, №2, 1970, рис. 2/3,4,8, рис. 3/1,2,4-7; Թումանյան Գ., Ազարակ I վաղբրոնզեդարյան բնակավայրը (2001-2008թթ.), Եր., 2010, էջ 92, իջ. VII/3:*

¹³ *Голан А., Миф и символ, М., 1993, рис. 129/3.*

¹⁴ *Тараян З., Древнейшие отражения культа Богоматери. Եր., 2012, стр. 22, рис. 3/а,б.*

¹⁵ *Мартиросян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Եր., 1964, стр. 171.*

¹⁶ *Ардзинба В. Г., Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., 1982, стр. 63.*

¹⁷ *Голан А., նշվ. աշխ., 13:*

¹⁸ *Նույնը:*

¹⁹ *Тараян З., նշվ. աշխ., էջ 63:*

²⁰ *Голан А., նշվ. աշխ., 13:*

²¹ *Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ. Եր., 1965, № 1533, էջ 149:*

²² *Նույն տեղում, № 160, էջ 18:*

Մայր աստվածուհու հնագույն արձանիկների կերտման ձևի բնորոշ տարրերը՝ որպես հնագույն ավանդույթների շարունակում, պահպանվել են հավատալիքներում և սովորույթներում: Ըստ ազգագրական նյութերի՝ ծննդկանին օգնելու նպատակով մի առողջ կին թուխսի նման նստում էր երդիկի տակ նմանակելով ձու անելը, ասում էր. «*Ես արդեն անեցի, դու էլ արագ ծնիր*»²³:

Կանանց արձանիկներն առանց գլխի կամ գլուխը ծածկված, նաև առանց բերանի պատկերելը, որպես կնոջ կերպարի մասին ձևավորված որոշակի կարծրատիպեր, հազարավոր տարիներ պահպանվել են: Ըստ ազգագրական նյութերի՝ ամուսնացած կինն իրավունք չուներ բաց երեսով երևալու տղամարդկանց և հանդիպելիս շրջվում էր ու ավելի վեր քաշում գլխի ծածկոցը, նույնիսկ տան տղամարդկանց մոտ բերանը ծածկում էր²⁴:

Մեծ Մեպասարի կուռքի ուղղակի զուգահեռ մեզ հայտնի չէ: Նույնացվող օրինակների բացակայությունը պաշտամունքի արտահայտչաձևերի ինքնուրույն զարգացման վկայություն է:

Մեծ Մեպասարի կուռքի բուսական զարդանախշի զուգահեռները նախ նույն հնավայրի խեցեղենի վրա են: Մի անոթի բեկորի վրա թռչնից վեր գծիկներ են (տախտ. I, նկ. 7), մյուսի վրա՝ գծագարդ քառակուսի և շեղանկյուն (տախտ. I, նկ. 8): Գավաթի բեկորի վրա արագիլի գլխից վեր գծիկները (տախտ. I, նկ. 7) լրացնում են զարուն խորհրդանշող պատկերը: Ժայռավենի նմանվող լայն գծերով է պատված Հաջիլարի նստած աստվածուհու տեսքով անոթի ստորին լայն և կլորավուն մասը²⁵: Կետերով լցված խզմոված գծեր են արված Հառիճի վաղբրոնզիդարյան բնակավայրում հայտնաբերված վարդագույն տուֆից, եղջյուրանման երկու ելուստներով ցլի ոճավորված կուռքի վրա: Ենթադրվում է, որ պատկերված են արորով արված ակուններ և սերմերի համար փոսիկներ կամ ցանքսի համար նախատեսված սերմեր²⁶: Վարի տեսարանի ոճավորված պատկերով կավից ռելիեֆներ հայտնաբերվել են Դադաստանի Վերինեգուրիկնակ բնակավայրի մ.թ.ա. III-II հազ. սահմանով թվագրվող շերտում²⁷, Մեծ Մեպասարի (տախտ. I, նկ. 6) և Ջրածորի վաղբրոնզիդարյան կարասների աստառին²⁸: Կորուզ-թեփեից գտնված արձանիկի բրգաձև գլխի վրա դեմքի փոխարեն հորիզոնական գծագարդեր են²⁹: Վզի և իրանի վրա գծագարդեր ունի Ագարակից գտնված անգլուխ արձանիկը (տախտ. I, նկ. 4): Կրծքի վրա ընդգծված ուղղանկյան մեջ հորիզոնական գծանախշերով է Մեծամորից (մ.թ.ա. I հազ.) գտնված, նստած կնոջ վարդագույն կավից արձանիկը³⁰:

²³ Լիսիցյան Ստ., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն Բանահյուսություն, 12, Եր., 1981, էջ 61:

²⁴ Լիսիցյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 40:

²⁵ Тараян З., նշվ. աշխ., էջ 22, նկ. 3/5. μ:

²⁶ Хачатрян Т. Древняя культура Ширака. Ер., 1975, стр. 78, рис. 38.

²⁷ Котович В. О хозяйстве населения горного Дагестана в древности. СА, 1965, №3, стр. 10.

²⁸ Հակոբյան Հ., Վարդանյան Ռ., Զինջիրջյան Վ., Ախուրյան գետի վերին հոսանքում կատարված հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները (Ջրածոր եւ Հողմիկ գյուղերի տարածք), Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, Եր., 1993, էջ 117: Badalyan R., Avetisyan P. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I, Mt. Aragats and its Surrounding Region// BAR International Series 1697, 2007, p. 127, pl. II/7.

²⁹ Սահակյան Հ., Գեղարվեստապատկերային մտածողության առանձնահատկությունները վաղ բրոնզի դարաշրջանում (կուր-արաքսյան մանրաքանդակի արժևորման հարցի շուրջ), Հին Հայաստանի մշակույթը XIV, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Եր., 2008, աղ. I/13.

³⁰ Խանգաղյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., Մեծամոր, Եր., 1973, նկ. 143, էջ 139:

Արձանիկների և խեցեղենի գծագարները, կարծում ենք, ակնուված արտի պատկերներ են: Ջարդաձևի զուգադրումներն ազգագրական նյութերում են: Ամանորին թխվող մարդակերպ ասիլ-բասիլների հորիզոնական և ուղղահայաց ակոսներով զարդարված գոգնոցների գծագարները նույնական են Վասպուրականում արձրով «գործ դնելու» և վարելու գծապատկերների³¹ և համադրելի վաղբրոնզիդարյան խեցեղենի «*հերկած արտ*» խորհրդանշող նախշերին:

Տարածամանակյա իրերի զարդանախշերը վկայում են, որ հաստատված պատկերազարդման կանոնակարգված ավանդույթները կայուն են:

Աստվածուհու գլխավոր հատկանիշը բուսական աշխարհը հովանավորելն է: Կենաց ծառը պտղաբերության պաշտամունքի գաղափարական էության մարմնավորում է³²: Կենաց ծառով աստվածուհին դիցաբանության մեջ գրեթե ամենահանրահայտ կերպարն է, որ պատկերագրության տարբեր մեկնաբանություններով անցնում է երկրագործական բոլոր կրոններով: Շումերական պանթեոնի գլխավոր աստվածուհիներից մեկը՝ պտղաբերության, առատության, բուսական աշխարհի հովանավոր Բնանան, ծառ է տնկում, խնամում, «կյանքի ջրով» ցողում, ստիպում աճել և, որպես խորհրդանիշ, կրում էր եղեգան ճյուղ³³: Շումերական դիցերում բույսերի աստվածուհին էր նաև Ուտտուն³⁴: Ուբեյդյան (կամ օբեյդյան) մշակույթից հայտնի են պտղաբերության աստվածուհու կերպարի ստեղծմանը նախորդած, գիշատիչների դիմագծերով կանանց և տղամարդկանց արձանիկներ, որոնց աչքերին և ուսերին բույսեր դնելու համար վերադիր էլուստներ կան³⁵: Հունական դիցաբանության մեջ Արտեմիսը ծառերի և բուսականության աստվածուհի էր: Իրանում Anahita-ն պաշտվում էր որպես պտղաբերության աստվածուհի և ջրի տիրուհի. նրան նվիրաբերում էին պսակներ, ոստեր և սպիտակ կենդանիներ: Ոստերը և ճյուղերը նաև հայոց Անահիտի պաշտամունքի հետ են կապվում: Մատաղի դաշտում եղել է ավազաքարե մեծ սալի վրա քանդակված Անահիտի պատկերը՝ ձիթենու ճյուղը ձեռքին³⁶: Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ «...*զվեծն Անահիտ, որով կեայ և զկենդանություն կրէ երկիրս Հայոց*³⁷,...*մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ...*, որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան³⁸...*խնամակալություն յԱնահիտ տիկնոջէ*:³⁹ «... *Ոսկեմոր, Ոսկեծին ... եւ բազինն իսկ յայս անուն անուանեալ Ոսկեհատ Ոսկեմոր դից...*»⁴⁰: Անահիտին տրված նման բնութագրումները շեշտում են աստվածուհու կապը բուսական աշխարհի պտղաբերության և հատկապես ոսկեգույն ցորենի հետ (հմմտ. ցորենի հորերի մոտ դրված կանանց կուռքերի հետ): Աստվածուհու խորհրդանիշը ճյուղն էր, որով ձաղկում էին անասուններին և երեխանե-

³¹ Բրդյան Վ., 1972, նշվ. աշխ., տախտ. CXI/13, CLXII:

³² Кушнарева К., նշվ. աշխ., էջ 68:

³³ Массон В., Сарианиди В. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973, стр. 104,108; Кушнарева К., նշվ. աշխ., էջ 68:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 68:

³⁵ История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, ч. I, Месопотамия, (под ред. И.М. Дьяконова), М., 1983, стр.102.

³⁶ Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Եր., 1963, էջ 56:

³⁷ Ազաթանգեղոս, Պատմություն հայոց (աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղեւոնդյանի), Եր., 1983, էջ 68:

³⁸ Ազաթանգեղոս, էջ 53:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 127:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 809:

րին, որ նրանք առողջ լինեին (հմմտ. այքերին և ուսերին բույսեր դնելու համար վերադիր ելուստներով կուռքերի, նաև կանանց համանման արձանիկների՝ գլուխը և թևերը ծառի կամ ճյուղերի նմանվող փորվածքներով ծածկված, այքերին հասուն ցորենի գույնի մազերով Դեմետրի հետ):

Պտղաբերության հովանավոր մայր աստվածուհու խորհրդանիշ ծառը, շիվը, ճյուղը պահպանակներ էին: Մեծ պահքի վերջին կիրակի օրը՝ Ծառզարդարի (Ծառզարդար) տոնին, եկեղեցում օրհնված ուռենու մեկական ճյուղ կանայք տանում էին տուն, տնկում այգում՝ արմատակալելու, նաև կախում խնոցուց⁴¹: Հնում միայն նշանված տղաները (ավելի ուշ՝ նաև չնշանվածները) արմատախիլ էին անում մատղաշ ուռենին և ճյուղերը զարդարում գույնզգույն լաթերով, թելի վրա շարված չամիչի հատիկներով, մրգերով և եռասայր «*իրեք ճրղնանի*» մուներով⁴²: Ծառզարդարը պտղաբերող ուժերը խթանելուն նվիրված ծես է: Այդ օրը գյուղացին կացնով խփում էր պտուղ չտվող ծառին և ասում. «Բար չտաս, կկտրեմ»⁴³:

Պտղաբերության հետ կապված հավատալիքներն արտացոլված են երկրագործական ծեսերում: Մերմնացանը գոտին չէր քանդում, նա մինչև ցանքի ավարտը քնում էր արտի ակոսում՝ գոտին պինդ կապած, սերմերը՝ ծոցը: Մինչև ցանքի ավարտը տրեխների մեջ, գոտու ծալքերում և ծոցը մնացած հատիկները մարմնի խոնավությունից ծրում էին⁴⁴: Մերմնացանի գոտին համադրվել է ծխածանին, և այն արձակելը կարող էր խափանել բնության բնականոն ընթացքը: Հնավորը սայլի ցցին ամրացնում էր հնձած մի խուրձ, տանում տուն և նվիրում տանտիրուհուն⁴⁵ (հմմտ. Անահիտին թարմ ոստեր նվիրելու հետ):

Ինչպես վերը նշել ենք, Մեծ Մեպասարի կուռքը գտնվել է հորի բերանին: Պտղաբերության աստվածուհու կուռքը կամ արձանիկը ցորենի հորի կամ ցորենով անոթի մոտ փաստվել են հնագիտական տարածամանակյա հուշարձաններում: Չաթալ Հույուկում պտղաբերության աստվածուհու արձանիկը գտնվել է հացահատիկի շտեմարանում⁴⁶: Թեյշեբաինիում ադորանտի դիրքով քարից կուռքերը գտնվել են տան կենտրոնական սենյակում՝ օջախի մոտ, ցորենով անոթի կամ ցորենի հորի կողքին⁴⁷: Թոնրատանը՝ օջախի կողքին էին դրվում մայր աստվածու պաշտամունքի արտացոլում կանացիակերպ աղամանները:

Քննարկվող կուռքի հետ համադրելի է Կարմիր բլուրի մոխրաշերտով հագեցած նախաուրարտական մշակութային շերտում հայտնաբերված, ուղղահայաց դիրքով քարին հենված, բուսանախշով զարդարված քարե կուռքը⁴⁸: Կուռքից քիչ հեռու գտնվել է հողի մեջ թաղված անոթի ստորին մաս: Ենթադրվում է, որ կուռքը գտնվել է *in situ*, հին բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ ունեցած դիրքով⁴⁹: Կավանոթը հավանաբար նույն գործառույթն է ունեցել, ինչ հորը: Էգեյան մշակույթից հայտնի է մ.թ.ա 2000թ. թվագրվող Պերսեփոնեին վերագրվող, լայն

⁴¹ Ավագյան Ս., Արձակ, Հայ ազգագրություն բանահյուսություն 8, Եր., 1978, էջ 94: Լիսիցյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 71:

⁴² Լիսիցյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 71:

⁴³ Արեղյան Ս., Երկեր, հ. Ե, Եր., 1975, էջ 54:

⁴⁴ Բդոյան Վ., 1972, էջ 265:

⁴⁵ Նույնը:

⁴⁶ Խանգաղյան Է., Մկրտչյան Վ., Պարսամյան Է., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁴⁷ Мартиросян А., Город Тейшебаини, Ер., 1961, стр. 69.

⁴⁸ Мартиросян А., 1958, էջ 115, նկ. 1: Բարայելյան Հ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Եր., 1973, էջ 143, նկ. 81:

⁴⁹ Мартиросян А., 1958, էջ 114:

բացված մատներով ձեռքերն ուսերի բարձրությամբ վեր պարզած, թագակիր կնոջ արձանիկ: Թագի հանդիպակաց կողմերում մեկական նստած թռչուն է⁵⁰ (տախտ. I, նկ. 9): Կնոջ ֆիգուրը գոտկատեղից ներքև միաձույլ է զլանաձև, լայն և բարձր պատվանդանին: Արձանիկը խորհրդանշում է ծլարձակումը: Պատվանդան ծառայող զլանաձև մասը (հմմտ. հորի հետ) հողն է, վեր պարզած, բացված մատներով ձեռքերը՝ վերընձյուղվող ծիլերը, իսկ գույգ թռչուններն ավետում են գարունը՝ ամբողջացնելով մայր աստվածուհու արձանիկի խորհուրդը:

Հնդեվրոպացիների հավատալիքներում Մայր աստվածուհին նույնացվում է հողի-երկրի հետ: Մլավոնների համար նա Մայր հող էր (*Мать-Сыра Земля*): Հույների համար մայր հողը Դեմետր աստվածուհին է (Դամետրա իմաստաբանորեն՝ երկիր-մայր)⁵¹: Հավանաբար Դեմետրը մեռյալների թագավորության տիրուհին է և հանգուցյալի առջև լայնորեն բացում է իր գիրկը: Հելլենիստական Հունաստանում Դեմետրը կրում էր «*Մայր հացահատիկ*» անունը: Դեմետրին և նրա դուստր՝ Պերսեփոնեն պատկերվում էին ցորենի հասկերից հյուսված թագերով, ձեռքերին՝ խրձեր⁵²: Երբ անդրաշխարհի տիրակալը հափշտակեց աշնանը ցանվող և գարնանն աճող հացի դեր ունեցող Պերսեփոնեին, երկիրը դադարեց պտղաբերելուց⁵³:

Հորի (հողի) եւ պտղաբերության աստվածուհու կապի վկայություն են Բենիամինում, հելլենիստական ժամանակաշրջանի հորի մեջ հայտնաբերված Անահիտի պաշտամունքի հետ կապված հում կավից միջանցիկ անցքով տափօղակների բեկորները⁵⁴: Ազգագրական նյութերում հացի հորեր էին խորհրդանշում Լոռիում թխվող «կլկլա» կամ «դուլաճ» կոչվող կլոր, մեջը ծակ հացերը, որոնք նոր տարվա օրն անցկացնում էին գոմեշի և եզան եղջյուրներին, որպեսզի այդ տարի հորը լցվեր ցորենով⁵⁵: Ցորենով եւ գարով գարդարված «հացի հոր», «գարու հոր» կոչվող, կլոր, մեջը ծակ թխվածքներով նոր տարվան գուշակություններ էին անում⁵⁶: Մեծ Մեպասարի կուռքի դեպքում աստվածուհու արգանդը հորն է (հմմտ. հացը հորեն, տղեն՝ փորեն): Հորը և կուռքը մի միասնություն են: Բնության պտղաբերող ուժերի մարմնավորում աստվածուհու ոտքերը հորի մեջ են, գոտկատեղից վեր հատվածը՝ հորից (հողից) դուրս: Հորի վրա դնելը, գուտ պաշտամունքային իմաստով, հող-մահ-պտղաբերում է խորհրդանշում, և պատահական չէ, որ կուռքը պատրաստվել է անթուրծ կավից: Հորի հատակի մոխրի շերտը պտղաբերման խորհուրդ ուներ: Ցանքսի հացահատիկի վրա մոխիր էին ցանում և ջրով ցողում⁵⁷:

Մեծ Մեպասարի կուռքը զուգադրելի է նաեւ Համբարձման վիճակահանության փարչին: Համբարձման ծաղկեփունջը կոչվում էր Օտղկամեր, որը դրվում էր փարչի բերանին, և այս միասնությունը կոչվում էր վիճակ, որ ինքնին բնութագրական է և բովանդակում է ծեսի խորհուրդը: Է. Պետրոսյանն իրավացիորեն նկատել է, որ սոլյալ դեպքում անոթը դառնում է տիկնիկի իրանի ստորին մասը, նրա ար-

⁵⁰ *Мартиросян А., 1958, էջ 116:*

⁵¹ *Клейн Л., նշվ. աշխ., էջ 76:*

⁵² *Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը, Եր., 1989, էջ 466:*

⁵³ *Лосев А. Ф., Персефона, Мифы народов мира, т. 2, 1992, М., стр. 305.*

⁵⁴ *Խաչատրյան Հ., Բենիամինի անտիկ դաստակերտի հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը/մասն II, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Եր., 1999, էջ 58:*

⁵⁵ *Ազգագրական հանդես, 1903, հ. X, էջ 249:*

⁵⁶ *Խաչատրյան-Առաքելյան Հ., Հայ ժողովրդական տոները, Եր., 2005, էջ 26:*

⁵⁷ *Шрамко Б., Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. С.А., 1957, I, стр. 197.*

գանդը, իսկ անոթի մեջ լցված քարերը խորհրդանշում են սերմերը⁵⁸: Ծաղկամերը և տոնի մասնակից աղջիկների գլխի թարմ ծաղիկներից պսակները զուգադիր են «...պսակս... նուէրս տարցի բազնին Անահտական պատկերին»⁵⁹, Tagi Bostan-ի քանդակներում Անահիտ աստվածուհու պսակ դնելն արքայի գլխին⁶⁰ և պսակներով կատարվող խեթական ծեսը, երբ. «Պսակները հագցնում են թագավորին, թագուհուն և նրանց զավակներին...»⁶¹: Նույն ակունքից են սերում Կարնո կանանց տարազի «վարդ» կամ «թանթանա» ասեղնագործ ծաղիկներով պսակը, նաև ամուսնությունը պսակ կոչելը:

Քննարկվող կուռքին համադրելի է նաև Վարդավառին առնչվող խնդումը: Սափորի մեջ աճեցվում էր գարի կամ ցորեն, և երբ հասկերը բարձրանում էին մոտ 10սմ, տոնի առավոտյան սափորի մեջ 1մ բարձրությամբ մի փայտի ձող էին մտցնում՝ որոշակի հեռավորությամբ տերևներից մաքրված փոքր ճյուղեր ամրացնելով: Այնուհետև այդ ճյուղերին կապում էին մրգեր, ծաղիկներ, ամանը տանում էին դաշտ, դնում հողի մեջ⁶²: Ակնհայտ է Ծաղկագարդի, Համբարձման, Վարդավառի տոների կապը հնագույն ծիսակարգերի հետ:

Հացաբույսերի աճը կամ պահպանումը, ըստ պատկերացումների, մեծապես կախված էր աստվածություններից և նույն այդ բույսերի նվիրաբերումներից կամ արձանիկների զոհաբերությունից: Բացի տարվա որոշակի եղանակներին կատարվող հատուկ տոներից, կային նաև պտղաբերում հայցող զոհաբերություններ: Հայաստանի գրեթե բոլոր ազգագրական շրջաններում ճյուղերով պատրաստում էին Նուրին կանացի հագուստով խրտվիլակ, որի գլուխը ծածկում էին ծածկոցով (հմմտ. քննարկվող կուռքի և հնագույն արձանիկների գլուխ չունենալու հետ), իսկ վերնի մասում ամրացնում փայտյա ձեռքեր⁶³ (հմմտ. այքերին և ուսերին բույսեր դնելու համար վերադիր ելուստներով արձանիկների, Անահիտին ճյուղեր և ոստեր նվիրելու հետ): Մլավոնական ավանդույթներում երկրագործական տոներին հաճախ տոնի հիմնական մասնակիցները կանանց կամ աղջիկների հագուստով կամ կեչու տերևներով զարդարված խրտվիլակներ կամ տիկնիկներ էին փոխանակում⁶⁴: Տոներին երիտասարդ աղջիկների մասնակցությունը, կանացիակերպ տիկնիկներ պատրաստելը հավանաբար կապված են աղջիկների և հատիկի մեջ թաքնված առատ բերք տալու պատրաստ պտղաբեր ուժի զուգադրման հետ:

Այսպիսով, Մեծ Մեպասարի անթուրծ կավից կուռքը կնոջ խիստ սիմվոլիկ ձևով և յուրօրինակ նախշազարդմամբ խորհրդանշում է բնության պտղաբերող ուժերի և մայր աստվածուհու պաշտամունքը: Հորի հետ մեկ ամբողջություն կուռքը ներկայացնում է մեռնող և վերածնվող բնության մարմնավորում, ստորերկրայք իջած, հողից ուժ առնող ու վերադարձող պտղաբերության անտեսանելի աստվածությունը:

⁵⁸ Петросян Э., Праздники армян в контексте европейской культуры, Ер., 2011, стр.193.

⁵⁹ Ազարանգեղոս, էջ 49:

⁶⁰ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսեփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ պատմութեան, Պրակ Գ.Նիւ Եոքք 1944, էջ 64; Գ.Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանկյան կոթողները, Եր., 2012, էջ 60:

⁶¹ Ардзинба В., 1982, с. 53:

⁶² Լալայան Ե., Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Յերեւան, 1931, էջ 208-209:

⁶³ Բրդյան Վ., 1972, էջ 490, տախտ. CLXX/1,2 :

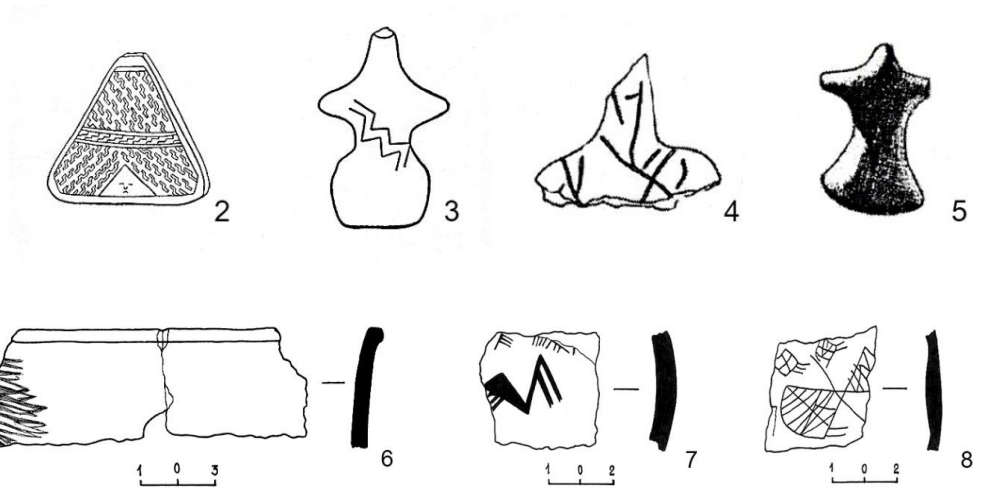
⁶⁴ Бабинов С., Культурные женские изображения раннеземледельческих племен юго-восточной Европы, СА XV, 1951, стр.131.

Տախտակ I

1

9

ГЛИНЯНЫЙ ИДОЛ ИЗ МЕЦ СЕПАСАРА

___ *Резюме* ___

___ *Л. Еганян* ___

Среди многочисленных предметов, обнаруженных раскопками памятника, особое место занимают предметы культа, которые представляют интерес в изучении идеологических представлений племен Куро-Араксской культуры.

Фрагментированный идол из малозернистой, хорошо отмученной, светложелтоватого цвета глины без обжига был найден в лежащем положении на крышке закрытой каменными плитами хозяйственной ямы. Пол ямы был насыщен небольшим напластованием золы, в которой попадались обломки костей и несколько черепков глиняных сосудов, также веретено из кости. Идол представляет широкую антропоморфную фигуру с массивной нижней частью туловища, передающей сидящее положение фигуры. Верхняя часть идола состоит из треугольной головы без шеи и рук. Следы какого-то растения отпечатались на фигурке идола.

Глиняный идол является выразителем комплексных представлений о растительных силах природы и о женщине, основной носительнице идеи плодородия.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Եզանյան Լարիսա Գրիշայի – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

E-mail: smuseum@web.am.